

EVOLUCIÓN HISTÓRICA DA RÍA DE PONTEVEDRA¹

Por: Xosé Manuel Pereira Fernández

Universidade de Santiago de Compostela

Dende a noite dos tempos ata finais da etapa medieval

Múltiples achados arqueolóxicos no seo da ría revelan a existencia de relacións marítimas cos diferentes fisterres atlánticos e co Mediterráneo dende a noite dos tempos. Sen embargo, Pontevedra non entrará na historia ata 1169, cando Fernando II lle conceda o foro. O documento significou o sancionamento xurídico dun asentamento de poboación situado estratexicamente respecto a unha importante vía de comunicación, e orientado cara ao aproveitamento dos recursos do mar. A partir de entón, Pontevedra contou coa permanente protección e favores reais. Así foi como a vila do Lérez gañou a condición de porto privilexiado dentro da ría. Este feito aseguroulle o control dos recursos do mar e o dominio comercial sobre as poboacións mariñeiras próximas que dependían do porto principal para todo o relacionado coa preparación e comercialización do peixe.

Os portos galegos exportadores de peixe mantivéranse nun segundo plano ata 1375, pero o quinquenio que comezou nese ano trouxo unha conxuntura moi favorable. A partir de entón a industria salgazeira experimentou un notable crecemento coa posta en marcha da explotación masiva das salinas de Breaña, Aveiro e Setúbal. A nova dispoñibilidade de sal fixo posible a manipulación de cantidades de peixe suficientes para ampliar o radio de exportación e penetrar nos mercados do Mediterráneo occidental. Neste contexto, a mediados do s. XV a posición comercial preeminente de Pontevedra veuse reforzada por novas concesións reais, situándoa no centro das actividades mercantís de Galicia. Con todo o citado, o marco xurídico para a dominación comercial por parte da vila do Lérez sobre o territorio inmediato estaba creado. Pontevedra camiñaba cara ao seu *Século de Ouro*.

O século XVI. O esplendor da pesca e da vila de Pontevedra

Entre os autores existe coincidencia en afirmar que nunca na historia de Galicia tanta xente se dedicou á pesca como aconteceu no s. XVI. No caso de Pontevedra, o maior e máis dinámico núcleo urbano do Reino de Galicia durante boa parte do Cincocentos, nun reconto nominal de veciños realizado en 1588 cunha intencionalidade fiscal, case o 70% dos mesmos indican a profesión exercida. Deles, practicamente o 45% declaran ser mareantes ou pescadores. A documentación fiscal tamén informa

que dentro da achega de Pontevedra á Facenda Real en concepto de alcabalas, o monto do peixe descendeu do 40% do total só en 1579 e 1587, superando o 50% en varias ocasións. Ao mesmo tempo, a suma do importe da cantidade cotizada polas vendas do peixe e o viño -Pontevedra era o porto natural de saída do viño do Ribeiro, de grande predicación cara ao norte nese momento- sempre superou o 60% do total, situándose durante varios anos por encima do 70%.

Ao igual que sucedeu noutros lugares do litoral galego, durante o s. XVI, na Ría de Pontevedra a actividade pesqueira artellouse, fundamentalmente, sobre dous sistemas: de forma comunitaria, mediante os cercos; e dunha maneira máis ou menos individual, tendo, neste caso, nos xeitos a arte de pesca máis representativa. Ámbalas dúas artes de pesca foron as grandes protagonistas das Rías Baixas galegas, levantando tanto apaixonadas defensas como furibundos ataques. Na Ría de Pontevedra os cercos foron os que contaron co apoio "institucional", traducíndose o posicionamento no seu enaltecemento e paralela denigración dos xeitos.

Dun modo semellante ao que acontecía noutros lugares do litoral cántabro-atlántico da Península Ibérica, a actividade

MAQUIEIRA
PESCA DEPORTIVA

Plaza de España, 4
Teléf.: 986 851 814

PONTEVEDRA

pesqueira estivo regulamentada polas ordenanzas de pesca. As súas cláusulas entendían en todo o referido a vedas, obrigas relixiosas e laborais dos mareantes, forma de emprego das diversas artes de pesca e áreas de utilización, medidas e características das mesmas, sancións aos infractores... A súa execución deu lugar a un interminable rosario de preitos. Agora ben, a pesar da recorrente alusión a mortes -enmarcada na esaxerada grandilocuencia reflectida no relato dos incidentes-, unido á reiterada presenza de arcabuces, espadas, béstas, lanzas, pedras, "armas ofensivas y defensivas" nos envites protagonizados polos homes do mar, a realidade final semella foi outra. No peor dos casos, as permanentes liortas remataban en pequenas rabuñadas, simples feridas, algunhas contusións, un pouco de sangue, e algún que outro mergullo. A conflitividade pesqueira tamén pon de manifesto o protagonismo acadado polas mulleres no mundo do mar do s. XVI. Se no referido á constitución dos cercos resulta doado atopalas actuando como "activas socias capitalistas" aportando quiñóns de rede para o seu furnimento, do mesmo xeito aparecen defendendo fisicamente os seus intereses.

O estudo da documentación xerada polos conflitos pesqueiros tamén desvela a existencia dun debate, durante grande parte do s. XVI, entre os homes do mar da época sobre se a mesma era "común" ou debía estar sometida a competencias xurisdiccionais. Os mareantes pontevedreses fixeron un emprego comenenciario do mesmo, pois mentres que na Ría do Lérez buscaron restrinxir a pesca aducindo os seus dereitos xurisdiccionais, cando nalgún momento se desprazaron a puntos do litoral das Rías Baixas que caían fora do seu control, intentaron realizar faenas de pesca invocando o dereito ao emprego "común" do mar.

A visión tradicional, que presentaba aos homes do mar das Rías Baixas galegas como pescadores de baixura, por oposición aos do litoral cántabro, sempre máis avezados a internarse en augas máis procelosas, é rexeitada actualmente tanto por autores da fachada cántabra como pola documentación notarial pontevedresa. Esta presenta aos seus homes do mar como auténticos lobos de mar, capaces de, previo artillado dos seus barcos, dirixirse ao Atlántico Norte á pesca do bacallau, como, a modo de exemplo, ocorre en 1518, 1578 e 1579. No Cincocentos tamén está documentada a presenza de homes do mar e barcos da Ría de Pontevedra no prolífico, en pescada, Banco Canario-Sahariano. A modo de exemplo, o 26 de setembro de 1523 mareantes da Moureira concertábanse ante notario para iren pescar ao citado banco. Os desprazamentos a Terranova e o Banco Canario-Sahariano realizábanse fóra da temporada dos cercos, campaña que na Ría de Pontevedra presentaba unha duración aproximada do 21 de setembro a Nadal. Durante a mesma conseguíase o maior volume de extracción piscícola e obtíñase a maior rendibilidade económica. Esta pauta de actuación parece informar que o norte buscado polos nosos antepasados era a optimización de rendementos e beneficios.

A evolución nos séculos seguintes

Aínda que cada día coñecemos máis elementos das causas e

a evolución da crise de Pontevedra, ata o momento as mesmas non foron estudadas en profundidade. Fronte á tradicional visión que, practicamente, só incidía no cegado do porto e a fuxida da sardiña, no seu momento, o padre Sarmiento xa rexeitou a desaparición da citada riqueza piscícola. Na mesma orde de cousas, máis que a evidente perda de calado do porto e colmatación da Ría no seu tramo final, o que incidiu de forma decisiva na evolución negativa foi o fracaso das negociacións para incorporar á xurisdición pontevedresa o porto de Marín no tramo final do s. XVI. Na segunda metade do Cincocentos tamén se asiste a un sensible incremento da inseguridade na costa debido á actuación de corsarios e piratas protestantes e musulmáns. Nun primeiro momento destaca a actuación inglesa. Pero será no s. XVII e ligado á política pacifista de Felipe III, a cal deixou indefensa e inermes a costa, cando os musulmáns recorran case sen ningún obstáculo as rías causando a destrución de varias vilas.

A finais do s. XVI o desabastecemento de sal foi xeneralizado en Galicia. A este feito engadiuse o paralelo forte incremento do seu prezo. Ao ser Aveiro o seu lugar de aprovisionamento, no caso de Pontevedra a situación chegou ao colapso coa guerra con Portugal (1640-1668). A deficiente conxuntura intentouse solucionar coa creación de salinas autóctonas -actuación que se saldou cun rotundo fracaso-, téndose que recorrer á importación de sal de Nantes (Francia). Ás negativas circunstancias citadas débese engadir a perda da condición de porto internacional por parte de Pontevedra. O feito, debido ao Preito de Carga e Descarga mantido con Baiona e A Coruña, significou para a vila do Lérez unha drástica redución do seu tráfico marítimo e das actividades económicas con el relacionadas. Por se algo faltaba, durante o s. XVII prodúcese a asfixia fiscal pontevedresa. A mesma aparece ligada á figura fiscal dos millóns; mellor dito, á suma do importe de alcabalas e millóns. A situación contrasta co acontecido no s. XVI, onde, fronte a forte presión fiscal sufrida por amplas zonas da Coroa de Castela, a do Reino de Galicia foi bastante benigna. Porcentualmente, Galicia pagaba máis ao comezo do reinado de Felipe II que no momento do seu pasamento. Ante a nova conxuntura do s. XVII, está documentado o asentamento de familias de mareantes pontevedreses noutros portos do litoral.

Aínda que a contracción da actividade económica é perceptible ao longo das catro primeiras décadas do s. XVII, o colapso pontevedrés prodúcese coa guerra con Portugal. Asístese entón a un proceso de militarización, alistamentos, levas, aloxamento de tropas, repartimentos para sufragar gastos... Durante o conflito bélico desaparece case que por completo a exportación de sardiña a Portugal, apartado clave da economía pontevedresa. Aínda que a actividade reanudarase a comezos do s. XVIII, nese intre Pontevedra xa perdera o protagonismo pesqueiro en beneficio doutros portos da Ría, ou das rías veciñas. A partir de 1640 faise patente a decadencia e o empobrecemento de Pontevedra. A situación mantense ata a segunda década do S. XVIII ao enlazarse coa Guerra de Sucesión e o conflito bélico

de 1719 con Inglaterra, no que se produce a invasión e destrución de Pontevedra. Ata mediados da centuria a vila do Lérez parece experimentar unha certa recuperación, pero na segunda metade do século unha serie de factores aceleran a súa ruína: crise agraria, caída das exportacións de peixe a Portugal a consecuencia da Guerra do Peixe, nova serie de conflitos bélicos nos anos seguintes... A longa duración da crise acaba desartellando -practicamente desaparece-, o, nese momento, xa feble sector burgués pontevedrés, nimia caricatura dos poderosos, activos e arriscados mercadores pontevedreses do baixo medievo e s. XVI. A decadencia do arrabalde da Moureira continuou ao longo do s. XIX. En 1904 as capturas da flota pesqueira pontevedresa representaban unicamente o 4% do total da Ría. O breve período de relativo auxe vivido na segunda e terceira décadas do s. XX, foi a última bocexada do porto pontevedrés.

Os intercambios comerciais e humanos entre Portugal e Pontevedra

Durante a época do seu esplendor, a economía pontevedresa sustentouse sobre dous piares básicos: a pesca e a exportación de viño do Ribeiro. Deste xeito, o porto pontevedrés logrou centralizar os dous produtos galegos máis comercializables. Se Cantábrico, Portugal, Andalucía e o Mediterráneo occidental foron, maioritariamente, as áreas receptoras do peixe -sobre todo sardiña- exportado por vía marítima dende Pontevedra, os portos do norte conformaron o lugar de destino do viño do Ribeiro.

Considerablemente elevada tivo que ser a demanda de madeira en Pontevedra. Co paso do tempo asístese a un vagoroso desprazamento dos lugares de aprovisionamento. Se a comezos da década dos anos corenta do s. XVI o porto pontevedrés aparece como único lugar de carga, na segunda metade dos sesenta xa o comparte coa asturiana Navia. Nas últimas décadas do século, Pontevedra pasa a ser importador, procedendo a madeira de Asturias e incluso de Bretaña ou Terranova. O comercio de exportación de madeira tivera os seus puntos de destino en Portugal, Andalucía e Canarias.

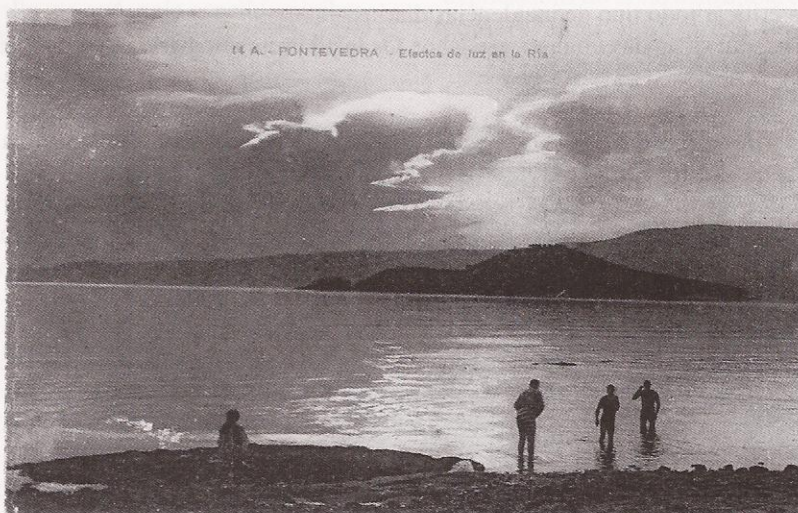
Peixe, coiros, carnes, matanza... fixeron que o sal fose un produto vital para a economía pontevedresa. As salinas de Aveiro foron o lugar onde os veciños de Pontevedra realizaron

os maiores aprovisionamentos, chegando a, practicamente, monopolizar o consumo galego. Como queda indicado, a partir de 1640, debido á Guerra de Independencia portuguesa, as salinas francesas de Nantes supliron ás portuguesas. Ademais de sal, Portugal abastecía de azucre a Pontevedra, sendo, neste caso, o porto de Viana o lugar de procedencia dos barcos. O litoral galego tamén foi tradicionalmente deficitario na produción cerealeira. O déficit cubríase coa importación de "pan de sobre o mar". Esta situación invértese a partir de finais do primeiro terzo do s. XVII coa xeneralización do cultivo do millo.

Un dos trazos máis salientables de Pontevedra durante a súa etapa de esplendor foi o seu marcado cosmopolitismo. Xunto ao permanente camiñar de portugueses, bretóns, flamengos, ingleses, asturianos, biscaíños..., as súas rúas tamén contemplaron a presenza de escravos negros e mouros. Pola contra,

sensiblemente menor foi o número de persoas do interior peninsular que deixaron rastro documental. Especial importancia acadou a colonia "flotante" de mestres de navío portugueses, os cales, sobre todo na primeira metade do s. XVI, parecen monopolizar tal actividade nos barcos que atracan no porto pontevedrés. Paralelamente, nas operacións de entrada e saída do porto da cidade de Porto destacou o papel

acaparador mostrado polos galegos como "mestres de barra". Tamén houbo unha serie de persoas do veciño Reino de Portugal que aparecen asentadas no núcleo urbano pontevedrés, procedendo, na súa maioría, das comarcas de Barcelos e Monção. O grupo máis interesante cónfórmano os conversos. Fuxidos da intolerancia relixiosa da Inquisición portuguesa, atoparon acougo nunha Galicia onde a actuación do Santo Oficio sempre se mostrou sumamente laxa. Pola súa proxección posterior, os Donís brillan con luz propia. Dende a súa chegada a Pontevedra mostraron unha especial atracción polos cargos públicos municipais e a fiscalidade, tanto a real como a local. Aínda que parte da familia permaneceu en Pontevedra, nun momento dado deron o salto á Corte, lugar onde tiveron un relevante papel como banqueiros de Carlos II -cunha menor proxección tamén de Felipe IV-. Se en 1675 Ambrosio Donís xa era Cabaleiro de Santiago, será en 1680 cando os Donís consigan o marquesado de Olivares.

¹ O presente artigo é un resumo das conferencias impartidas baixo o título "A historia da Ría de Pontevedra" entre os días 8 e 12 de novembro de 2005, no IES "A Xunqueira" de Pontevedra, con motivo da actividade de intercambio entre a "Escola Santa María Maior" de Viana do Castelo e o IES "A Xunqueira" de Pontevedra. Actividade enmarcada na Iniciativa Comunitaria ITERREG IIIa-QUET-Cualificación Profesional no Espacio Transfronterizo.